

Do not oppose anyone; patiently build your own world

Below excerpt of my first book was translated from Polish by Chat GPT:

"14. Will and Loving One's Enemies

Do not oppose anyone; patiently build your own world. - Bogdan Góralski

14.1. Will is the measure of entropy. Entropy is the measure of will.

A shattered cup is an unordered environment, and its entropy increases because entropy is a measure of disorder. However, the billions of possible ways to break a cup are expressions of order in matter according to the will of the creators of our environment. The entire cup is an expression of will only for the creators of the cup, who arranged the atoms into the shape of a cup in accordance with conscious creative thought. The atoms of broken cups are thus an expression of the will of the creators of our environment, who want the atoms to remain in the form they determined, that is, in our terms, disordered. However, disorder means something. It means the operation of laws that restore the original state of matter - the state that was the starting point before our actions, before the action resulting from our will. From this, it follows that will changes the direction of the causal chain.

The whole cup corresponds to the "arrow of time," the causal chain determined by our will. A cup broken by chance corresponds to the arrow of time of another will, which restores a state closer to the original state - a state of dispersion. Perhaps it's not about "time" but the order of causes, as there is no time.

What came first? Atoms had the form of a planet Earth, then humans appeared and made a cup because that was their will. The cup accidentally broke into pieces (and there may be billions of ways to do it) because it was in accordance with the laws of the creators of this world.

So, disorder is an expression of the will of the creators. The increase in entropy is in line with the will of our creators. However, when we create a new world, we organize it by expending energy and reducing the entropy of the system. We act against the will of the world's creators.

From this, we can conclude: "To be in harmony with our creators, we should expend energy not on transforming the world, i.e., on adapting the world to our changing needs that result from the requirements of the current stage of evolution, but on transforming ourselves to adapt to this world that already exists." We will save energy in this way.

An example of the action of human will is the centralization of human society and subjecting it to the will of the individual. This is rather inconsistent with the concept of freedom, and that's why society pulsates - that is, it alternately centralizes and decentralizes depending on external conditions, i.e., it submits to the will of a tyrant and rejects his will when conditions allow it, when conditions are favorable, not conducive to disorder. What ultimately centralizes society?

Ethics derived from knowledge of the dangers arising from the environment. A society with full knowledge of the life-threatening environment submits to self-control, seeing this as an opportunity for survival. Self-control is possible when we understand social laws and see their purpose. The law must be simple and understandable to all for self-control to occur.

Is the entropy of our world increasing today? Is its disorder growing? According to cosmology, the universe is expanding, which means there is an increase in energy because energy sustains will, and will is the creator of matter, as I have shown earlier. The expansion of the universe means the appearance of new worlds resulting from the emergence of new consciousness, new wills, new creators, new stars giving life. So, energy is increasing in the universe, and entropy is increasing.

The appearance of centralizing will indicates a worsening of environmental conditions and the resulting need for an energy consumption norm serving to sustain the lives of society members. This norm is the ethics that order the life of the community, appearing in times of energy shortage.

14.2. The Sun is Our God

When the effect of the will of an ethically guided society appears, i.e., a new world, there is an abundance of energy because the borderline awareness of the old world changes into the energy of the new world, which may mean that the Sun is our God. The Sun was created by the preceding ethical and wise society. Such thinking appeared in the mythologies of various peoples, such as the Incas. However, more important than the Sun is the Creator God, who created the laws existing in the universe. The role of Viracocha in Inca beliefs systematically increased, until he reached a status comparable to the highest god, Inti (there were even tendencies to consider him a higher being than the Sun and the Moon, a mysterious force that unleashed the laws governing the entire universe), although this cult never gained as much support among Inca elites as the cult of Inti (the exception might be the semi-legendary rule of King Viracocha). Peruvian Indians, through Viracocha, found a philosophical and metaphysical depth that was lacking in the solar god Inti. They regarded him as the father and benefactor, the creator of the mysterious laws governing the cosmos, penetrating with his wisdom the

depths of time and space, the demiurge revealing the meaning of human existence. Perhaps the laws governing the Cosmos are eternal, and life is becoming a god.

The highly ethical consciousness, which was the ultimate product of the material world, the final act of will and self-sacrifice (?), turns into the energy of a new star giving rise to new life and a developing consciousness. This highly ethical consciousness is contained in the new world, in the laws of this new world that shape it. The old world lives in the chaos of destroyed matter. Old consciousnesses that have reached the highest ethical level (wisdom) have already performed the greatest act of destruction - they have shattered themselves into atoms in accordance with their own will.

Our ethical principles will help us to survive and raise the level of consciousness, i.e., the development of the universe and increasing the energy of the world. This is what Jesus Christ taught. "Be loving and kind to one another." The universe, our world, the matter, the highly ethical consciousness contained in it have a chance for another cycle. The first (earlier) world will become the last because its laws will dominate this world. The laws governing our world will make the next one.

14.3. Consciousness and will exist in the environment

Will is a measure of disorder, i.e., entropy. Will is something. It is energy. Energy exists, as we know. Matter is an expression of energy, which was the basis for the creation of matter. It all has some will. It all has consciousness. However, matter has very little consciousness, and we cannot speak of matter as having consciousness. But it has a very faint awareness of will. This is why it has structure, which is a result of the will of the Creator. This is the will of matter. Will exists.

If matter had consciousness and self-awareness, it would have knowledge, which would be the basis for wisdom, as I have shown earlier. We cannot attribute wisdom to matter, as it is not able to predict anything. In the case of very small quantities of matter, we can talk about their consciousness, but it is unconscious, as in the case of an elementary particle. However, it has structure and responds to the action of energy. It does not have its own individual consciousness.

The size of consciousness depends on the size of the whole, on the size of the structure. The conscious consciousness is the consciousness of the structure. For example, the consciousness of the whole structure of the Earth, the structure of the solar system, the Milky Way, and the structure of the galaxy, etc. If we reduce the size of the structure of the will of the Creator, we will also reduce its consciousness. It may have its own structure and consciousness, but they are unconscious. If we reduce the size of the structure, it will have its own consciousness and knowledge. If we increase the structure, its consciousness will

disappear. If we build an elementary particle from smaller particles and arrange them into a larger whole, the structure will acquire consciousness, but it will be unconscious.

It is different with the will of an entity. An entity may have a structure and individual consciousness that result from knowledge. There is such an individual consciousness in plants, animals, and humans. This consciousness is derived from knowledge and is individual. The consciousness of a particular entity is an individual consciousness. The consciousness of an atom is derived from knowledge. The consciousness of the entity also has a social aspect, i.e., it is not an individual consciousness but a common consciousness that depends on the entity's environment and the will of the entity's surroundings.

There is no individual consciousness in the environment. However, we can talk about consciousness resulting from knowledge. If a system of entities forms, its consciousness is social. It is common consciousness. It is based on common knowledge. This common knowledge, resulting from individual consciousness, is transformed into common consciousness. There are individual entities that determine the direction of the common consciousness. We can also talk about individual will, i.e., the will of individual entities, and common will, i.e., the will of the entities that have formed the system. This is different from common knowledge, which is an unconscious knowledge. Entities form systems to achieve their common goals, that is, to develop knowledge. The will of individual entities is transformed into the common will of the system, i.e., the direction of the entire system. The environment also has common will and common knowledge, which is not unconscious knowledge, but conscious knowledge.

The will of the system is the result of the individual will of the entities. The system works according to the laws of the environment, i.e., it has its own common knowledge. We can say that the consciousness of the entire system is individual because it is based on the consciousness of individual entities. However, it is a common consciousness that depends on common knowledge and a common will. This common will determines the direction of the system's action, which is based on the common knowledge of the system. The common will of the system is based on the laws of the environment, and the common consciousness of the system is based on common knowledge. The knowledge of the individual entities is transformed into common knowledge. Common knowledge is transformed into common consciousness. Common consciousness is the consciousness of the system, and common will is the will of the system.

The system also has its own laws that are transformed into the will of the system. The will of the system is transformed into common will. Common will determines the action of the system based on common knowledge. Common knowledge is transformed into common consciousness. Common consciousness is the consciousness of the system. The system is the consciousness and will of the system. The laws of the system determine the direction of the common will of the system.

Common will determines the direction of the system's action based on common knowledge. The will of the system determines the direction of the system's action based on the laws of the environment. Common will is the will of the system. The will of the system is the result of the laws of the environment. The direction of the action of the system is determined by common will. The common will of the system is based on the laws of the environment. The consciousness of the system is determined by common knowledge. Common knowledge is transformed into common consciousness. Common consciousness is the consciousness of the system. The consciousness of the system is the result of common knowledge.

14.4. Renan and Jesus Christ

Renan wrote about Jesus in "The Life of Jesus": So we can call this sublime figure, who still guides the destinies of the world today, divine, not because he contained divinity within himself or identified with it, but because through him, humanity took the greatest step towards divinity[13].

Jesus later explained to Renan in a letter to George Sand that he was not a philosopher, nor a sage, and he did not create a religious system or a metaphysical doctrine. In those times, the Jews did not have science or philosophy. They were, however, the only nation in which the belief in the complete renewal of the world through the Messiah had spread, a belief in which the hope that the righteous would be resurrected and rest in the bosom of Abraham lived. This belief was not bound by dogmatic rules, but it permeated Judean society, finding expression in almost all Hebrew literature. Jesus was raised in this faith and lived by it like his compatriots. The greatness of Jesus lay not only in reaffirming this faith but in detaching it from worldly affairs, purifying it from materialism and politics, and transporting it from Earth to the realm of ideals. Since the time of the Babylonian captivity, the Jewish people lived in a state of constant tension. Perhaps it was because of this situation that he dreamed of the future, of his destiny, connecting his own fate with the fate of all humanity, becoming an advocate of prophetic philosophy (some individuals are called by the deity to proclaim its will and predict the future), which brought about the connection between religion and history. This people was foreign to Greek individualism. All their desires concerned the entire nation; they believed in the rebirth of Israel, in its liberation from oppression, and in the future reign of Jerusalem over the whole world. The visions of the kingdom of God took various forms. According to one, which Renan called democratic, the oppressed and the poor would receive justice, and only they would be saved. For God is the avenger of all misery and injustice. The second vision, apocalyptic and, according to Renan, the most characteristic, proclaimed faith in the rebirth of the world through the Messiah. According to the third vision, the kingdom of God is a kingdom of souls, and renewal takes place only in spirit. Jesus' merit was to combine these three versions into one, with the last two prevailing over the first. He cared little about worldly affairs. If Jesus, as Renan argued, had proclaimed the liberation of the wretched, his teaching would have taken the form of one of many utopias and would not have been able to gain a wider following. If he

had developed the content of the second vision, he would have formed at best a sect. If he had remained with the third version, he would have gained the reputation of a puritan. But he not only proclaimed the kingdom of the spirit, the complete renewal of the world, but also Jewish messianism, giving it a universal and social character. He also discovered what religious feeling is, that noble impulse that elevates man to divinity[14].

For Renan, Jesus was not a genius of thought, but of feeling, who enchanted his surroundings by doing everything through love[15].

I think Renan underestimated Christ and did not fully understand His incomparable teaching: Take up your cross and follow me, imitate me, and above all, love your enemies and share bread - these are the most essential elements of His philosophy, the wisdom and truth of which I have appreciated after many years of study. Here is an example:

14.4.1. Love Your Enemies

Jesus said to His disciples: "You have heard that it was said, 'You shall love your neighbor and hate your enemy.' But I say to you, love your enemies and pray for those who persecute you; so that you may be sons of your Father who is in heaven; for He causes His sun to rise on the evil and the good, and sends rain on the righteous and the unrighteous. For if you love those who love you, what reward do you have? Do not even the tax collectors do the same? And if you greet only your brothers, what more are you doing than others? Do not even the Gentiles do the same? Therefore you are to be perfect, as your heavenly Father is perfect." (Matthew 5:43-48)

The Gospel text was too radical for me when I was younger. Love your enemies???...

However, after many years, I admitted that Jesus was right. Thanks to our enemies, we become better. Why...??? Thanks to our enemies, we have the motivation to live and fight. An enemy means a conflict that forces us to prepare for the final showdown. We get to know the opponent, improve ourselves to confront him. If we are to win, we must surpass him. We gather information about him and learn about the causes of the conflict. We begin to understand the enemy's behavior and start to feel sympathy for him. We become better than when we had no enemies and languished in self-satisfaction. And when we are superior to the enemy, we pity him and extend a hand of reconciliation. We see the senselessness of the fight and see the possibility of a peaceful resolution to the conflict. The reconciliation is achieved by our superiority. So, we win the war without even starting it. This is what the ancient Chinese advised. The wisest thing is to win a war without starting it at all.

Let's love our enemies because thanks to them, we become better.

We owe our perfection to them, gained through conflict.

Let us be grateful to them and love them for what they have done for us.

That's what Christ advised 2000 years ago. What would the world be like if His advice had been followed...???

Christ, through His teaching, restored faith in the perfection of our world, and through His sacrifice, He showed us the path to happiness, erasing the original sin of Adam and Eve. They

reached for the fruit from the tree of knowledge of good and evil, doubted the world given to them, and began to see its good and bad sides. However, they are an essential element of our world and lead us in the process of evolution towards perfection, in the likeness of the creators of our living environment. The meaning of the sacrifice of suffering and the life of Christ is an exposition of His perfect philosophy - voluntary suffering brings eternal happiness. His final teaching, "Share the bread in remembrance of me," contains the ultimate wisdom of His message, as 12 years of my studies have led me to the same conclusion, that only an abundance of food allows us to avoid wars and revolutions and ensures the harmonious development of societies and their cultures.

The meaning of our life lies in voluntary suffering for the good of others, and in this is the fullness of the joy of existence. Christ's Teaching and Sacrifice showed us boundless faith in the perfection of our world in spite of Adam's doubt. Christ was indifferent to the threat of death on the cross. He fulfilled his mission and trusted God unconditionally.

Christ was an ideal, perfect but not understood as a philosopher and teacher in time.

Yes, the most lasting goodness is based on perfect indifference, on the conviction that everything concerning this world is ultimately trivial and unreal[16].

Our world is a gateway to perfection and eternity. Let us achieve it.

Love alone, however, is not enough to lead people to the Renanian ideal. Combining love with wisdom will provide humanity with a new moral system that will bring us closer to the ideal that crowns evolution. The beginnings of such a moral system have been published on the Internet on the website [insert the website link] in the file "Energy and Society." We must help people become better for others. To do this, we must use knowledge, the pinnacle of which is wisdom, and ethics, the pinnacle of which is love.

Every development already begun must take place. This is certain. This belief is no more audacious than the statement that a tree will grow from a seed, and an animal from an embryo[17].

The development of humanity, initiated billions of years ago, must be crowned with an ideal. Unless we achieve the ideal, what then?

There is no perfection in life, there is none in knowledge. Imperfection is a condition of existence. The Absolute is the end of development, death, nothingness foreign to the ever-changing, full of natural contradictions, life[18], argues Ernest Renan.

The Absolute is rather the beginning, the beginning of a new world and a new life on the path to perfection.

[1] Marcus Chown, *The Next Universe: Twelve Mind-Blowing Ideas from the Cutting Edge of Science and Fantasy*, translated by Jacek Bieroń, Zysk i S-ka Publishing, Poznań 2004, p. 40, p. 16.

[2] Marta Kudelska, *Hinduism*, pp. 98-99

[3] Jacek Prusak, Marta Kudelska, Jan Woleński; *God and Evil*,

www.racjonalista.pl/kk.php/s,6530

- [4] Marta Kudelska, Hinduism, pp. 98
- [5] Jerzy Braun, The Culture of Tomorrow or the New Enlightenment, FRONDA Cultural Association, Warsaw 2001, p. 39.
- [6] Jerzy Braun, The Culture of Tomorrow or the New Enlightenment, FRONDA Cultural Association, Warsaw 2001, p. 39-40.
- [7] Barbara Skarga, Renan, Wiedza Powszechna, Warsaw 2002, p. 27-28.
- [8] Barbara Skarga, Renan, Wiedza Powszechna, Warsaw 2002, p. 36.
- [9] Barbara Skarga, Renan, Wiedza Powszechna, Warsaw 2002, p. 67.
- [10] Barbara Skarga, Renan, Wiedza Powszechna, Warsaw 2002, p. 69.
- [11] Ludwig von Mises, Theory and History: An Interpretation of Social and Economic Evolution, translated by Grzegorz Łuczkiwicz, Ludwig von Mises Institute, PWN Publishing, Warsaw 2011, p. 43.
- [12] Bogdan Góralski, The Influence of Climate Crises on Past and Future Behavior of Human Populations. Survival Technology [in:] J. Mucha (ed.), Not Only the Internet. Nature and New Technologies and Social Life, Krakow 2010, p. 277-289.
- [13] Barbara Skarga, Renan, Wiedza Powszechna, Warsaw 2002, p. 80.
- [14] Barbara Skarga, Renan, Wiedza Powszechna, Warsaw 2002, p. 78-79.
- [15] Barbara Skarga, Renan, Wiedza Powszechna, Warsaw 2002, p. 80.
- [16] Barbara Skarga, Renan, Wiedza Powszechna, Warsaw 2002, p. 93.
- [17] Barbara Skarga, Renan, Wiedza Powszechna, Warsaw 2002, p. 157.
- [18] Barbara Skarga, Renan, Wiedza Powszechna, Warsaw 2002, p. 92-93.

14.Wola i miłowanie nieprzyjaciół

Nikogo nie zwalczaj, cierpliwie buduj własny świat Bogdan Góralski

14.1.Wola jest miarą entropii. Entropia jest miarą woli.

Rozbity kubek to nieuporządkowane środowisko^[1], którego entropia rośnie bo entropia jest miarą nieuporządkowania. Jednak miliardy możliwych sposobów rozbicia kubka są wyrazem uporządkowania materii według woli twórców naszego środowiska. Cały kubek jest wyrazem woli tylko twórcy kubka, który zestawił atomy w kształt kubka zgodnie ze świadomą twórczą myślą. Atomy rozbitych kubków są zatem wyrazem woli twórców naszego środowiska, którzy chcą aby atomy pozostawały w formie przez nich ustalonej tzn. po naszym nieuporządkowane. Jednak to nieuporządkowanie coś oznacza. Oznacza działanie praw przywracających stan pierwotny materii- ten stan, który był punktem wyjścia przed naszymi

działaniami, przed działaniem wynikłym z naszej woli. Z tego wynika, że wola zmienia kierunek łańcucha przyczyn .

Kubek cały odpowiada strzałce „czasu”- łańcuchowi przyczyn wyznaczonemu przez naszą wolę. Kubek rozbity przypadkiem odpowiada strzałce czasu innej woli, która przywraca stan bliższy pierwotnemu-stan rozproszkowania. Może to nie chodzi o „czas” a kolejność przyczyn bo przecież czasu nie ma.

Co było pierwsze? Atomy miały formę planety Ziemia, nastał człowiek i zrobił kubek bo taka była jego wola, kubek się przypadkiem rozbił w pył (a może to zrobić na miliardy sposobów) bo to było zgodne z prawami twórców tego świata.

Czyli nieuporządkowanie jest wyrazem woli twórców. Wzrost entropii jest zgodny z wolą naszych stwórców. My jednak, tworząc nowy świat, porządkujemy go zużytkowując energię i zmniejszając entropię układu. Działamy wbrew woli twórców świata. Z tego płynie wniosek: „Aby być w zgodzie z naszymi stwórcami powinniśmy wydatkować energię nie na przekształcenia świata czyli na dopasowanie świata do naszych potrzeb, które są zmienne i wynikają z wymagań bieżącego etapu ewolucji, lecz na przekształcania nas samych aby dopasować nas do tego świata, który już istnieje”. Oszczędzimy wtedy energię.

Przykładem działania ludzkiej woli jest centralizacja ludzkiego społeczeństwa i podporządkowanie go woli jednostki. Jest to raczej niezgodne z pojęciem wolności i dlatego społeczeństwo pulsuje- tzn. na zmianę centralizuje się i decentralizuje zależnie od warunków zewnętrznych, tzn. poddaje się woli tyrana i odrzuca jego wolę, gdy warunki na to pozwalają, gdy są sprzyjające nie uporządkowaniu. Co ostatecznie centralizuje społeczeństwo???

Etyka wynikająca z wiedzy o zagrożeniach płynących ze środowiska. Społeczeństwo pełne wiedzy o niebezpiecznym dla życia środowisku poddaje się samokontroli widząc w tym szansę na przetrwanie. Samokontrola jest możliwa gdy rozumiemy prawa społeczne i widzimy ich sens. Prawo musi być proste i zrozumiałe dla wszystkich aby pojawiła się samokontrola. Czy obecnie entropia naszego świata rośnie? Czy rośnie jego nieuporządkowanie? Wg kosmologii wszechświat się rozszerza, co oznacza że przybywa energii, bo przecież energia podtrzymuje wolę, a wola jest twórcą materii co wykazałem wcześniej. Rozszerzanie się wszechświata oznacza przybywanie nowych światów będących efektem pojawienia się nowych świadomości, nowych woli, nowych stwórców, nowych gwiazd dających życie. Czyli rośnie energia wszechświata i rośnie entropia.

Pojawienie się centralizującej woli świadczy o pogarszaniu się warunków środowiskowych i wynikającej stąd potrzebie normatywu zużycia energii służącej podtrzymywaniu życia członków społeczeństwa. Ten normatyw to etyka porządkująca życie społeczności pojawiająca się w chwilach zagrożeń braku energii.

14.2. Słońce jest naszym bogiem

Gdy pojawia się efekt woli kierowanego etyką społeczeństwa, czyli nowy świat, energii jest pod dostatkiem, bo graniczna świadomość starego świata zmienia się w energię nowego, co może oznaczać, że to Słońce jest naszym bogiem. Słońce zostało stworzone przez

poprzedzające nas etyczne i mądre społeczeństwo. Takie myślenie pojawiło się w mitologiach różnych ludów np. Inków. Ważniejszym od Słońca jest jednak Bóg-Stworzyciel, który stworzył prawa istniejące we wszechświecie. Rola Wirakoczy w wierzeniach [Inków](#) systematycznie wzrastała, aż osiągnął on status porównywalny z najwyższym bogiem [Inti](#) (pojawiały się nawet tendencje do uznania go za byt wyższy niż [Słońce](#) i [Księżyc](#), tajemną siłę, która wyzwoliła prawa rządzące całym [wszechświatem](#)), nigdy jednak kult ten nie zdobył tak dużego poparcia wśród [inkaskich](#) elit jak kult [Inti](#) (wyjątkiem jest tu może okres panowania na wpół [legendarnego króla Viracochy](#)). [Indianie peruwiańscy](#) w osobie Wirakoczy odnajdywali [filozoficzną](#) i [metafizyczną](#) głębię, której brakowało solarnemu bogu [Inti](#). Uznawali go za ojca i dobroczyńcę, stwórcę tajemniczych praw rządzących [kosmosem](#), przenikającego swą mądrością głębie czasu i przestrzeni, [demiurga](#) objawiającego sens ludzkiej egzystencji. Chyba, że prawa rządzące Kosmosem są wieczne a życie jest stawianiem się bogiem. Etyczna świadomość będąca granicznym produktem materialnego świata ostatecznym aktem woli i samopoświęcenia (?) zamienia się w energię nowej gwiazdy dającej nowe życie i nową rodzącą się świadomość. Ta wysoko etyczna świadomość jest zawarta w nowym świecie, w prawach tego nowego świata, które go kształtują. Ten stary świat żyje w nas, w nas się odtwarza. Ten nowy świat jest wpisany w Kosmos i musi być zgodny z jego prawami. Nowy świat jest nieuporządkowany, ma dużą energię i dużą entropię czyli układ o wysokim uporządkowaniu ma małą entropię i energię.

Aby wiedzieć jak stworzyć nowy świat trzeba mieć wiedzę. Dobra, twórcza Wola wynika z etycznej wiedzy, wiedzy, którą zgromadził centralizujący się wokół etyki świat. Umiejętność stworzenia nowego świata poprzedza akt woli, akt stwórczy nowego świata, będącego efektem samoofiarowania się starego świata. Feniks rodzi się z popiołów. Nowy świat rodzi się na zgliszczach starego i jest wynikiem niekończącego się łańcucha ewolucji. Energia się odtwarza, świadomość się odtwarza, a życie konsumuje materię zamieniając ją w etyczną świadomość. Świadomość nieetyczna się nie odtwarza.

14.3. Początek nowego świata

Samoofiarowanie się Chrystusa dało początek nowemu światu. Jego etyka sięgnęła granic ludzkich możliwości i była odtworzeniem aktu stwórczego świata. Etyczna do granic czyli miłująca mądrość, której emanacją był Chrystus, tworzy nowy ludzki świat. Świat oparty na prawie Chrystusowym-**miłuj nieprzyjaciół i dziel się chlebem**. Nasz przyszły świat.

Wg filozofii hinduskiej *Świat powstał w wyniku samoofiary Puruszy, a my jesteśmy zobowiązani w nim trwać, wędrując przez niezliczone wcielenia, aż do momentu gdy na tyle rozpoznamy naturę świata i odgadniemy tajemnice jego początku, iż przestanie nas nęcić swoją atrakcyjnością. Uwikłanie się w świat, zainteresowanie się jego grą, to sansara, a wyzwolenie się spod jego uroku to moksza, to wolność od śmierci i wciąż ponawiających się narodzin. Odkąd zdefiniowano świat jako sansarę, jako dziedzinę dziania się i zmienności, zaczęto poszukiwać, już w ramach tego modelu, sposobów na przerwanie łańcucha wcieleń.*

Wyrwanie się z sansary, to uwolnienie się spod działania prawa karmana (łańcucha przyczyn wynikających z czynów), czy można się zatem uwolnić od czynu działając?[2]

Wyrwanie się z łańcucha przyczyn powoduje pierwotną przyczynę-powstanie nowego świata. Np. nieodwzajemnienie krzywdy przerywa łańcuch przyczyn, staje się ofiarą z siebie, zaparciem się siebie, swego Ja, co jest początkiem nowego świata. Dobrowolna ofiara z siebie, dobrowolne cierpienie zmienia świat na lepszy. Cierpmy więc dobrowolnie, nie unikajmy cierpienia bo to da nam szczęście w życiu.

Szkoły bramińskie również nie uznają Wszechmocnego Stwórcy. Świat według nich jest w zasadzie odwieczny, ale rzeczywistość empiryczna, którą uznajemy za prawdziwą (zazwyczaj błędnie) ma swój początek. Lecz ów początek nie jest absolutnym początkiem, jest to raczej moment wyłonienia się z pełnej potencjalności świata naszej egzystencji. Ów moment przejawienia się rzeczywistości, której natura jest ostatecznie niepoznawalna i niemożliwa do adekwatnego określenia, jest często przedstawiany w hymnach symbolicznie lub w formie mitu. Najpopularniejszym wedyjskim mitem kosmogonicznym, który stanowi podwaliny hinduistycznego paradygmatu, jest mit o Puruszy, Pra-człowieku. Ów makroantropos składa siebie samego sobie w ofierze i w wyniku tego wyłania się cała widzialna i niewidzialna rzeczywistość. Purusza nie jest Bogiem Stwórcą, jest to raczej postać absolutu, którą przybiera, wyłaniając z siebie taką, a nie inną formę świata[3].

Dobrowolna ofiara cierpienia i życia oddanego za ludzkość przyniosła Chrystusowi nirwanę. Nirwana-wyzwolenie się z działania uwarunkowanego, a przez to doświadczanego jako pełnego nieszczęść i uciążliwości świata. Nirwana bywa doświadczana jako stan świadomości na który już nic nie ma wpływu i nic go nie porusza. Człowiek, dokonując według ściśle określonych procedur soteriologicznych wewnętrznej przemiany, automatycznie dokonuje przemiany świata.

Bramini twierdzili, że dobre rezultaty w życiu osiąga ten, kto dobrze wypełnia rytuały ofiarne, zlecając ich wykonanie braminom co było możliwe dzięki tzw. przeniesieniu zasług z kapłana na ofiarnika. Budda, kwestionując znaczenie ofiary wedyjskiej, odrzucał zręczne, a według niego automatyczne wykonywanie czynności rytualnych, odrzucał idee szeroko rozbudowanych ceremonii, w której opłacającego ofiarę zastępował oficjant. Instytucja ofiarowującego i oficjanta, występującego w jego imieniu, doprowadziła

do idei przenoszenia zasług, to znaczy, że odpowiednio odprawiona przez kapłanów ofiara przynosiła pozytywne skutki temu, kto zlecił jej odprawienie. Takie właśnie konsekwencje rozumienia czynu kwestionował Budda i w miejsce idei przenoszenia zasług wprowadził zasadę indywidualnej odpowiedzialności za czyny[4].

Zasada indywidualnej odpowiedzialności za czyny jest kwestionowana w mojej doktrynie, bowiem to społeczeństwo i jego samokontrola, kierowane systemem etycznym, jest odpowiedzialne za czyny jednostek. Na czyny jednostek wpływają społeczne uwarunkowania, a społeczne uwarunkowania pojawiają się w reakcji na środowisko naturalne, które nie jest przez nas kontrolowane, jednostka nie jest za czyny w pełni odpowiedzialna. Kiedyś w słowiańskim opolu za zabójstwo odpowiadała cała społeczność, jeśli nie znaleziono sprawcy. To czy społeczeństwo będzie istniało dalej zależy od etyki całego społeczeństwa, bowiem tylko całkowicie etyczny świat się odtwarza. Stwórzmy sprawny system etyczny.

Jerzy Braun w *Kulturze Jutra*[5] porusza Heglowski problem autonomii (heteronomia- neguje ludzką wolną wolę) ludzkiego ducha. Wydaje się, że człowiek może być zupełnie wolny w jeden tylko sposób, kiedy postępuje zgodnie z odwiecznym prawem Wszechświata- szanując daną mu energię i wykorzystując ją w sposób optymalny. Postępowanie takie nie zakłóci harmonii Wszechświata i zapewni zgodność naszej woli z logiką świata.

Heglizm zwichnął w umysłach ludzkich równowagę między indywidualnością a powszechnością, zasiewając w nie przesąd, że jednostka nie ma żadnego znaczenia poza wielkimi całościami społecznymi, w stosunku do których jest tylko komórką i ogniwnem. Wyabstrahowano w ten sposób z żywego organizmu historycznego ideę związku pomiędzy istotami rozumnymi, nadając związkom, zespołom, agregatom społecznym cechę absolutu, czegoś co istnieje i ma wartość samo przez się, a nie jako sposób współżycia i coraz pełniejszego rozwijania się samych tych istot. Nie pamiętano, że aby powstał związek, muszą istnieć jego elementy, tj. indywidua, i że one tu właśnie stanowią tutaj treść, istotę, zaś związek jest tylko formą, trybem ich połączenia. Nie pamiętano również, że wraz ze zgładzaniem indywiduów, zniknąć musi sam związek społeczny, którego istnienie jest w ten sposób uzależnione od istot, które się nań składają.

Że indywidua nie powstają w oderwaniu, w samotniczej izolacji, lecz w środowiskach społecznych, w łączności z innymi, jest to również oczywiste, jak i celowe. Ale prawdziwa racja ich stosunku wzajemnego polega na harmonii i równowadze między powszechnością a indywiduum. Część jest dla całości, ale też całość jest dla części. Wyłamywanie się jednostki z

zespołu społecznego prowadzi do anarchii, do pogwałcenia prawa wzajemności, na którym opiera się ład moralny; podobnie znowuż niwelacja jednostki na rzecz zespołu jest drugą potwornością moralną, despotyzmem, dozwolonym tylko w wyjątkowych wypadkach (wojna, rewolucja itp.), kiedy bez ograniczenia swobody indywiduów nie da się uratować zbiorowości. Wydaje się na pozór, że nie ma żadnego czynnika pośredniczącego między wolnością a przymusem, że zatem wolność prowadzi do samowolnego nasycania się jednostki kosztem grupy społecznej – i musi być ograniczona przez przymus. Rozumowanie takie uprawnia na przykład zniesienie własności prywatnej, chronionej w ustroju kapitalistycznym, jeżeli bowiem egoistyczny osobnik uciska innych dla rozszerzenia swego stanu posiadania, nie umie widocznie służyć ogółowi i musi być pozbawiony własności na rzecz tegoż ogółu. Ale rozumowanie takie zapomina, że między wolnością a przymusem istnieje trzeci czynnik, a mianowicie: prawo, które ma w sobie cechy obydwu tych zasad (zarazem broni i ogranicza); prawo może być wprawdzie równoznaczne z naciskiem zewnętrznym, jak to się dzieje w środowiskach słabo uspołecznionych; ideałem jednak jest obywatel, którego prawo obejmuje wewnętrznie, jako wolny akt ograniczania swego interesu osobistego na rzecz powszechności, w czym właśnie znajduje on maksimum zadowolenia moralnego. W tym kierunku powinien pójść dalszy rozwój społeczno-polityczny ludzkości, wychowując człowieka, który utożsamiać będzie swoje cele z celami grupy, narodu, państwa, ludzkości, nie tracąc przy tym nic ze swej godności i niezależności osobistej. Urzeczywistniłoby to wolną twórczość dziejową, pozwalając nam dążyć do maksimum osobowości - przy maksimum solidarności wszechludzkiej[6].

Wg. Ernesta Renana (1823-1892) dzieje muszą mieć swój początek. Musiał istnieć jakiś bodziec, dzięki któremu zachwiała się pierwotna równowaga i rozpoczął się ruch oraz ukierunkowany rozwój. Bodźcem tym było „pragnienie bycia, pragnienie świadomości, konieczność realizacji ideału. Ideał zatem ukazuje się nam jako zasada ewolucji ku Bogu, jako stwórca, cel i pierwotny bodziec wszechświata”. „Owo „pragnienie bycia” jest właściwe wszelkiej istocie, wszystko, co mogło istnieć, dąży do istnienia właśnie, czyli do realizacji swej istoty, to bowiem, co ma rację bytu, może się stać, co zaś zostało zapoczątkowane, może się spełnić”. Istnieją więc wzorce istot realizujących się w zmiennym świecie. Istnieją dusze.

Jednak nasz świat nie ma początku i jeżeli jest podporządkowany etyce staje się perpetuum mobile powtarzającym się nieustannie.

Byt w swej pełni to byt świadomy, realizujący ostatecznie ideał. Postęp zatem polega na wiecznym ruchu ku samowiedzy, jest to według Renana jedyne uniwersalne prawo wszechświata,(...) Istnieje w świecie świadomość ukryta, która dąży do stworzenia siebie, tajemnicza wola, która ziszcza wszelkie możliwe byty[7].

Jeżeli nie ludzkość, to inne istoty przybliżą realizację ideału. Będą to zapewne istoty bliskie ludziom, lecz „wyższej rasy”. Nie wiemy też, czy będą zamieszkiwać Ziemię, czy też inną

planetę. Jedno jest tylko niewątpliwe, że my będziemy ich ojcami. Przez sztuczną selekcję, opartą na znajomości fizjologicznych praw, zrodzi się gatunek nadludzi, istot półboskich, devas. Zdaniem Renana pomysł ten nie jest wcale fantastyczny. Dowodzą tego prowadzone w laboratoriach fizjologicznych prace. Umiemy już ulepszać gatunki zwierzęce i roślinne, przyjdzie więc czas, w którym ludzie zapragną ulepszyć samych siebie, stworzyć o wiele potężniejsze mózgi. Gdy zaś deva o takim mózgu powstanie, zwykli ludzie będą się mu musieli podporządkować[\[8\]](#).

Natura nie zna przyszłości, natura nie wie co będzie potrzebne na następnych etapach ewolucji, stwarza na wszelki wypadek miliardy form życia wypełniające wszystkie nisze ekologiczne i wykorzystujące całą dostępną energię. Ewolucja jest przypadkowa, ale podporządkowana kosmicznemu prawu oszczędzania energii, jest więc zdeterminowana. Do czasu. Do czasu uzyskania przez człowieka świadomości swego losu. Świadome ukierunkowanie ewolucji człowieka stosownie do przewidywanej przyszłości środowiska pozwoli mu uniknąć ekologicznych pułapek. Pozwoli na opanowanie wszystkich środowisk.

Słusznie dowodził Strauss: osobowość zakłada istnienie innych osób. Tam gdzie jest „ja”, musi być także „nie-ja”[\[9\]](#)

Bowiem również pojęcie świadomości zakłada istnienie podmiotu świadomego i tego, co jest uświadamiane. Zakłada podział, rozróżnienie w łonie bytu, który z założenia jest jednością[\[10\]](#). Ta świadomość jest zamknięta w świecie otaczającym, którego jest produktem, ale widziana z pewnej perspektywy staje się z nim jednością, tak jak człowiek w naszej galaktyce widziany z perspektywy innej galaktyki.

Udowadniając determinizm funkcjonujący w naszym świecie „naukowy” biograf musiałby ujawnić procesy fizjologiczne, jakie z konieczności doprowadziły do odpowiednich doktryn filozoficznych[\[11\]](#). Takie procesy opisuje moja teoria, sprawdzająca się w praktyce, opisująca jak byt kształtuje naszą świadomość i idee przez nią tworzone[\[12\]](#). Moja teoria kryzysów klimatycznych powodowanych cyklicznymi czynnikami kosmicznymi tłumaczy zasadę determinizmu. Idee pojawiają się w reakcji na warunki środowiska naturalnego i kształtują je przeobrażając społeczeństwo przystosowujące środowisko naturalne do swoich potrzeb. Idea Chrystusa była reakcją na kryzys klimatyczny, ale pojawiła się pod wpływem innej idei, Idee Boga. Idea istnienia Boga była wcześniejsza i pojawiła się też pod wpływem niezrozumiałego świata, w którym istniało zło i dobro. Tymczasem według Heraklita z Efezu, zło istnieje po to abyśmy doceniali dobro, głód po to abyśmy doceniali dostatek. Idee pojawiają się w reakcji na świat materialny i kształtują go poprzez społeczeństwo odbierające te idee.

14.4. Renan a Jezus Chrystus

Renan tak pisał o Jezusie w „Żywocie Jezusa”: *Możemy zatem tę wzniosłą postać, która dziś jeszcze przewodniczy losom świata, nazwać boską, nie dlatego, by boskość zawarł w sobie lub by się z nią utożsamiał, lecz dlatego, za jego sprawą gatunek ludzki uczynił największy krok ku boskości*[\[13\]](#).

Jezus-wyjaśniał później w liście do George Sand Renan - nie był mędrcem, ani filozofem, nie stworzył systemu religijnego ani żadnej doktryny metafizycznej. Żydzi bowiem w tamtych czasach nie mieli nauki ani filozofii. Byli natomiast jedynym(?) narodem, w którym rozpowszechniła się wiara w całkowite odrodzenie świata za sprawą Mesjasza, w którym żyła nadzieja, że sprawiedliwi zmartwychwstaną i spoczną na łonie Abrahama. Owa wiara nie była ujęta w dogmatyczne reguły, przenikała jednak społeczeństwo Judei, znajdując wyraz w niemal całej literaturze hebrajskiej. Jezus w tej wierze został wychowany, żył nią tak jak jego pobratymcy. Wielkość Jezusa polegała nie tylko na tym, iż tę wiarę utwierdził, lecz że oderwał ją od spraw doczesnych, oczyścił z materializmu i polityki, przeniósł z ziemi w krainę ideału. Od czasów niewoli babilońskiej naród żydowski żył w stanie ciągłego napięcia. Być może właśnie na skutek tej sytuacji marzył o przyszłości, o swym przeznaczeniu, łącząc swój własny los z losami całej ludzkości, stając się rzecznikiem filozofii profetycznej(niektóre jednostki są powoływane przez bóstwo do głoszenia jego woli i przepowiadania przyszłości),dzięki której nastąpiło powiązanie religii i historii. Narodowi temu obcy był indywidualizm grecki. Jego wszystkie pragnienia dotyczyły całego narodu, wierzył on w odrodzenie się Izraela, w wyzwolenie jego spod ucisku, w przyszłe panowanie Jeruzalem nad całym światem. Wizje tego królestwa bożego przyjmowały najrozmaitsze formy. Według jednej z nich, którą Renan nazwał demokratyczną, uciśnieni i biedni doczekają się sprawiedliwości, oni jedni zostaną zbawieni. Bóg bowiem jest mścicielem wszelkiej nędzy i krzywdy. Druga wizja, apokaliptyczna i według Renana najbardziej charakterystyczna, głosiła wiarę w odrodzenia świata za sprawą Mesjasza. Według trzeciej królestwo boże jest królestwem dusz, odnowienie zatem dokonuje się tylko w duchu. Zasługą Jezusa było połączenie tych trzech wersji w jedną, z tym, że dwie ostatnie górują nad pierwszą. Najmniej bowiem obchodziły go sprawy doczesne. Gdyby Jezus, dowodził Renan, proklamował wyzwolenie nędzarzy, nauka jego przybrała by postać jednej z wielu utopii i nie mogłaby sobie zdobyć szerszego grona wyznawców. Gdyby rozwijał treści właściwe wizji drugiej, utworzyłby co najwyżej sektę. Gdyby pozostał przy wersji trzeciej, zyskałby sławę purytanina. Lecz on nie tylko proklamował królestwo ducha, pełne odrodzenie się świata, lecz i żydowski mesjanizm, nadając mu charakter uniwersalny i socjalny. Odkrył też, czym jest uczucie religijne, ów poryw szlachetny wznoszący człowieka ku boskości[\[14\]](#). Dla Renana Jezus nie był geniuszem myśli, lecz uczucia, który oczarował swe otoczenie, czyniąc wszystko przez miłość[\[15\]](#).

Myślę, że Renan nie docenił Chrystusa i nie zrozumiał w pełni jego niedościgłej nauki:

Bierz swój krzyż i podążaj za mną, naśladowaj mnie, a przede wszystkim miłuj swoich nieprzyjaciół i dziel się chlebem- to najbardziej istotne elementy Jego filozofii, których mądrość i prawdziwość doceniłem po wielu latach studiów. Oto przykład:

14.4.1. Miłujcie Waszych Nieprzyjaciół

Jezus powiedział do swoich uczniów: Słyszeliście, że powiedziano: Będziesz miłował swego bliźniego, a nieprzyjaciela swego będziesz nienawidził. A Ja wam powiadam: Miłujcie waszych nieprzyjaciół i módlcie się za tych, którzy was prześladują; tak będziecie synami Ojca waszego, który jest w niebie; ponieważ On sprawia, że słońce Jego wschodzi nad złymi i nad dobrymi, i On zsyła deszcz na sprawiedliwych i niesprawiedliwych. Jeśli bowiem miłujecie tych, którzy was miłują, cóż za nagrodę mieć będziecie? Czyż i celnicy tego nie czynią? I jeśli pozdrawiacie tylko swych braci, cóż szczególnego czynicie? Czyż i poganie tego nie czynią? Bądźcie więc wy doskonali, jak doskonały jest Ojciec wasz niebieski.(Mt 5,43-48)

Tekst Ewangelii był dla mnie zbyt radykalny gdy byłem młodszy. Miłować nieprzyjaciół???... Jednak po latach przyznałem i w tym rację Chrystusowi. Dzięki nieprzyjaciołom stajemy się lepsi. Dlaczego...??? Dzięki nieprzyjaciołom mamy motywację do życia, walki. Nieprzyjaciół znaczy konflikt, który wymusza tok przygotowań do finalnego starcia. Poznajemy wtedy przeciwnika, udoskonalamy się aby stawić mu czoła. Jeżeli mamy wygrać musimy go przewyższyć. Gromadzimy o nim informacje i tą drogą dowiadujemy się o przyczynach konfliktu. Zaczynamy rozumieć postępowanie wroga i zaczynamy mu współczuć. Stajemy się doskonalsi niż gdy nie mieliśmy wroga i gnuśnieliśmy w samozadowoleniu. A jak już jesteśmy lepsi czyli silniejsi od wroga to litujemy się nad nim i wyciągamy rękę do zgody. Widzimy bezsens ofiar walki i dostrzegamy możliwość pokojowego wyjścia z konfliktu. Porozumienie i tak jest wymuszone naszą przewagą. Wygrywamy więc wojnę w ogóle jej nie wszczynając. Tak radzili starożytni Chińczycy. Najmądrzej jest wygrać wojnę wcale jej nie wszczynając. Miłujemy naszych nieprzyjaciół bo dzięki nim stajemy się doskonalsi. Zawdzięczamy im naszą doskonałość zdobytą dzięki konfliktowi. Bądźmy im wdzięczni i miłujmy ich za to co nam uczynili. Tak radził Chrystus 2000 lat temu. Jaki byłby świat gdyby Go posłuchano...???

Chrystus swoją nauką przywracał wiarę w doskonałość naszego świata a swoją ofiarą pokazał nam drogę do szczęścia, wymazał grzech pierworodny Adama i Ewy. Sięgnęli oni po owoc z drzewa poznania dobrego i złego, zwątpili w dany im świat i zaczęli postrzegać w nim

dobrze i złe strony. Tymczasem są one niezbędnym elementem naszego świata i prowadzą nas w procesie ewolucji do doskonałości na podobieństwo twórców naszego środowiska życia. Sens ofiary cierpienia i życia Chrystusa jest wykładnią jego doskonałej filozofii-dobrowolne cierpienie przynosi wieczne szczęście. Jego ostatnia nauka: Dzielcie się chlebem na moją pamiątkę, zawiera ostateczną mądrość Jego przesłania, bowiem 12 lat moich studiów doprowadziło mnie do tego samego wniosku, że jedynie dostatek żywności pozwala unikać wojen i rewolucji oraz zapewnia harmonijny rozwój społeczeństw i ich kultury.

Sens naszego życia zawiera się w dobrowolnym cierpieniu dla dobra innych i w tym jest zawarta pełnia radości istnienia. Chrystusowa Nauka i Ofiara pokazywała nam bezgraniczną wiarę w doskonałość naszego świata wbrew Adamowemu zwątpieniu. Chrystus był obojętny wobec groźby śmierci na krzyżu. Spełniał swoje posłannictwo i ufał bezgranicznie Bogu. Chrystus był ideałem, doskonałym ale niezrozumianym w porę filozofem i nauczycielem. *Tak, najbardziej trwała dobroć opiera się na doskonałej obojętności, na przeświadczeniu, że wszystko, co dotyczy tego świata, jest w gruncie rzeczy błahie i nierzeczywiste*^[16].
Nasz świat jest bramą do doskonałości i wieczności. Osiągniemy je.

Sama miłość jednak nie wystarczy aby doprowadzić ludzi do renanowskiego ideału. Połączenie miłości z mądrością da ludzkości nowy system moralny, który przybliży nas do ideału będącego ukoronowaniem ewolucji. Zaczątki takiego systemu moralnego opublikowałem w Internecie na stronie <http://bogdangoralski.manifo.com/> w pliku *Energia a społeczeństwo*. Ludziom trzeba pomagać stawiać się lepszymi dla innych. Trzeba do tego wykorzystać i wiedzę, której ukoronowaniem jest mądrość, i etykę, której szczytem jest miłość. *Wszelki rozwój już poczęty musi się dokonać. To pewność. Mniemanie to nie jest zuchwalsze od twierdzenia, że z ziarna wyrośnie drzewo, z zarodka zwierze*^[17].
Rozwój ludzkości zaczęty miliardy lat temu musi być ? zwieńczony ideałem. Chyba, że ideału nie osiągniemy, co wtedy?

Nie ma doskonałości w życiu, nie ma jej w poznaniu. Warunkiem istnienia jest jego niedoskonałość. Absolut to koniec rozwoju, śmierć, nicość obca wiecznie zmiennemu, pełnemu naturalnych przeciwieństw życiu^[18] twierdzi Ernest Renan.

Absolut to raczej początek, początek nowego świata i nowego życia w pędzie ku doskonałości.

^[1] Marcus Chown, *Sąsiedni wszechświat, Dwanaście niezwykłych idei z pogranicza nauki i fantazji*, przełożył Jacek Bieroń, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2004 s.40, s.16.

^[2] Marta Kudelska, *Hinduizm*, str.98-99

^[3] Jacek Prusak, Marta Kudelska, Jan Woleński; Bóg a zło, www.racjonalista.pl/kk.php/s,6530

- [4] Marta Kudelska, Hinduizm, str.98
- [5] Jerzy Braun, *Kultura jutra czyli nowe oświecenie*, Stowarzyszenie Kulturalne FRONDA, Warszawa 2001, s.39
- [6] Jerzy Braun, *Kultura jutra czyli nowe oświecenie*, Stowarzyszenie Kulturalne FRONDA, Warszawa 2001, s.39-40
- [7] Barbara Skarga, Renan, Wiedza Powszechna, Warszawa 2002, s.27-28
- [8] Barbara Skarga, Renan, Wiedza Powszechna, Warszawa 2002, s.36
- [9] Barbara Skarga, Renan, Wiedza Powszechna, Warszawa 2002, s.67
- [10] Barbara Skarga, Renan, Wiedza Powszechna, Warszawa 2002, s.69
- [11] Ludwig von Mises, Teoria a historia. Interpretacja procesów społeczno-gospodarczych, przekład Grzegorz Łuczkiewicz, Instytut Ludviga von Misesa Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2011, s.43
- [12] Bogdan Góralski, *Wpływ kryzysów klimatycznych na przeszłe i przyszłe zachowanie się ludzkich populacji. Technologia przetrwania* [w:] J. Mucha (red.), *Nie tylko Internet. Przyroda i nowe technologie a życie społeczne*, Kraków 2010, s.277-289.
- [13] Barbara Skarga, Renan, Wiedza Powszechna, Warszawa 2002, s.80
- [14] Barbara Skarga, Renan, Wiedza Powszechna, Warszawa 2002, s.78-79
- [15] Barbara Skarga, Renan, Wiedza Powszechna, Warszawa 2002, s.80
- [16] Barbara Skarga, Renan, Wiedza Powszechna, Warszawa 2002, s.93
- [17] Barbara Skarga, Renan, Wiedza Powszechna, Warszawa 2002, s.157
- [18] Barbara Skarga, Renan, Wiedza Powszechna, Warszawa 2002, s.92-93